

ANYANYELV ÉS MÁSODIK NYELV (Magyar Pszichológiai Szemle, 1980. 4.)

Milyen esélyei vannak az anyanyelv fennmaradásának az etnikailag „vegyes” családokban? Befolyásolja-e a gyermekek anyanyelvi készségének alakulását, ha a „kétnyelvű” család „egynyelvű” környezetbe (a második nyelv kulturálisan egységes környezetébe) telepedik le? Van-e különbség az „egykes” és a többgyermekes családok anyanyelvi készsége, illetve második nyelvi kompetenciája között? Hogyan változik ez a kompetencia a különböző objektív és szubjektív tényezők függvényében? Ellensúlyozza-e az anyanyelvhasználat tudatossága a második nyelvi környezet (napközi, óvoda) „egynyelvűsítő” hatását, a második nyelv dominanciáját (túlsúlyát) a mindennapi nyelvi tapasztalatban? Erre és más, ehhez kapcsolódó kérdésekre keres választ a néhány éve elkezdett vizsgálatorozat keretében az MTA Pszichológiai Intézetében dolgozó szerző: Alekszandr Jarovinszkij. (A kisgyermekkorai kétnyelvűséggel foglalkozó tanulmányáról a *Korunk* 1978. 9. számában írtunk.)

A felmérések ugyan a „korai kétnyelvűség” (Haugen) evidenciájára támaszkodnak, a szerző mégis úgy választotta ki a felmérésben részt vevő etnikailag „vegyes” családokat, hogy azokban a gyermekek anyanyelvi kompetenciája kivétel nélkül minden esetben az anyához kötődik. A vizsgálatok fogalmi kerete ezzel nagymértékben leegyszerűsödött — az anyanyelv itt valóban az *anya* nyelve (az *anya* anyanyelve). Így a „korai kétnyelvűség” körülményei között is nyomon lehet követni a „természetes nyelvi asszimiláció” dinamikus folyamatát: az egyszerre és egyaránt anyanyelvi szinten elsajátított két nyelv közül kisgyermekkorban (1–3 év között) a tágabb nyelvi környezettől függetlenül az *anya* nyelve a domináns, ehhez viszonyulva minősül az *apa* nyelve második nyelvnek, az *apa* nyelvterülete második nyelvi környezetnek, az *apa* nyelvét használó gyermekintézmények pedig a kulturális és nyelvi asszimiláció természetes környezetének.

A dominanciaviszonyok alakulását a szerző a „vegyes” családok két típusán vizsgálta: az egyikben a gyermekek az *anya* nyelvterületén születtek, 1–3 éves

korukig „anyanyelvi” környezetben nevelkedtek, s csak ezután kerültek át az *apa* nyelvterületére — második nyelvi környezetbe; a másik családtípusban a gyermekek az *apa* nyelvterületén születtek, és az anyai nagyszülőknél való néhány hetes vendégeskedéstől („nyaralástól”) és az *anya* elszigetelt beszédkíséreteitől eltekintve a második nyelv „egyenemű közegében” szerzik alapvető nyelvi tapasztalataikat.

A vizsgálatok során a szerző azt tapasztalta, hogy az első életéveit anyanyelvi környezetben töltő gyermekkel mindkét szülő (a másnyelvű *apa* is!) kizárólag csak az anyanyelvén beszél. Az *apa* nyelvterületére való átköltözés után is egy ideig még fennáll ez az állapot, gyakran még akkor is, ha a saját nyelvterületén lévő szülő kettesben marad a gyermekkel. A helyzet csak akkor változik meg, amikor a gyermek napközibe, óvodába kerül; ettől kezdve a gyermek anyanyelvhasználatára többnyire csak az anyával való kapcsolatra korlátozódik, az apjával való interakciókban a gyermek lassanként áttér a második nyelv használatára. Másként alakulnak a dominanciaviszonyok, ha a gyermek az *apa* nyelvterületén született. Ilyenkor ugyan kezdetben — családi szituációban (háromasban) — megmarad az anyanyelvi dominancia, de a gondozási műveletek (pelenkázás, etetés stb.) közben a második nyelvet beszélő szülő fokozatosan áttér a saját „anyanyelvére”. Ezt a személyhez kötött kétnyelvűséget azonban csak átmenetileg ellensúlyozza a családi helyzetek változatlanul fennálló „egynyelvűsége” (anyanyelvűsége). A gyermek nyelvi tapasztalatait elsősorban az határozza meg, hogy a családi kereteken kívüli helyzetekben (rokonlátogatás, vásárlás) az *anya* is a második nyelvet használja, és a gyermek családon kívüli helyzetei (napközi, óvoda) is „egynyelvűek”: tehát ahogy a gyermek nő, mindinkább a második nyelvi környezet válik számára uralkodóvá.

A szerző a gyermekeket életkoruk szerint is megkülönböztette: a kis- és nagycsoportos óvodásoknak megfelelő életkori csoportokra osztotta. Az idősebb gyermekek — többnyire az egyetlen vagy az első gyermekek a családban — a vizsgálatok tanúsága szerint a kisebbségnél jóval több anyanyelvi tapasztalattal rendelkeznek. Nemcsak azért, mert

életkoruknál fogva „tapasztaltabbak“ (ez nyilvánvaló), hanem mert több lehetőségük volt a „tisztá“ anyanyelvi környezetben tartózkodásra. Megfigyelhető, hogy a szülők az első gyermek számára kedvezőbb feltételeket teremtenek a kevésebb domináns nyelv (az anyanyelvi) elsajátítására: gyakrabban és hosszabb időszakokra (évente legalább két-három hónapra) küldik a gyermeket a nagyszülőkhöz, ahol a gyermeknek módjában áll anyanyelvi óvodába járni. A szülők otthon is nagyobb gondot fordítanak arra, hogy a családon belüli és kívüli nyelvhasználatban (a gyermekekkel kapcsolatos interakciókban és a gyermekkel szemben alkalmazott kommunikatív stratégiákban) az etnikai keveredésből természetesen adódó kétnyelvűség ne csak önmagát termelje újra, hanem a kétnyelvűségen belül a tényleges nyelvhasználatban a kedvezőtlenebb környezeti feltételeknek kitett anyanyelvre kerüljön a nagyobb nyomtaték. A szülők pozitív anyanyelvi motivációja az anyanyelv átörökítésének fontos szubjektív feltétele — állapítja meg Jarovinszkij. A megfelelő anyanyelvi kompetencia azonban — a szerző tapasztalata szerint — a második nyelvi környezetben legfeljebb csak a passzív szókincsre terjed ki, az aktív nyelvhasználatban egyértelműen a második nyelv dominanciájára lehet számítani.

A kisóvodásoknak megfelelő életkori csoportban anyanyelvi szempontból még ennyire sem tűnik kedvezőnek a helyzet. A kisebbek — többnyire második gyermekként — kevesebbet tartózkodnak az anyai nagyszülőknél (három év alatt egyetlen alkalommal, és legfeljebb néhány hétig), vagy többségük a felmérés időpontjáig ki sem mozdult az apa nyelvterületéről (nem járt a nagyszülőknél). Következésképp az anyanyelvi gyermekintézményektől is el vannak zárva. Többgyermekes vegyes családokban az a paradox helyzet alakul ki, hogy az anyjával mindegyik gyermek külön-külön az anyanyelvet használja, egymással azonban kizárólag a második nyelven (az apa nyelvén) beszélnek. A második nyelv ily módon „gyermeknyelvvé“ válik. Ezt a tendenciát még jobban felerősíti a napközi, az óvoda „egynyelvűsége“. Jarovinszkij az anyanyelv visszaszorulásának mértékét egyelőre csak a szókészlet szintjén (a gyermekek aktív és passzív szókincsén) vizsgálta. Azt találta, hogy mindennapi beszédhelyzetekben a gyermekek „keverik“ a két nyelvi rendszert. Ez különösen a kisebb gyermekek csoportjában szembetűnő, ahol az anyanyelvi beszédbe beiktató második nyelvi szavak aránya eléri a 30 százalékot. A nagyobbak

csoportjában — a kedvezőbb objektív és szubjektív feltételek folytán — ez az arány nem haladja meg a két százalékot. A szókincs interferenciája csak az anyanyelvhasználatban jelentkezik, második nyelvi szövegben a gyermekek nagyon ritkán (0,2—0,8 százalékig) „kevernek be“ saját anyanyelvükön használt szavakat. A szókészlet-interferenciát nagymértékben befolyásolja maga a helyzet, a beszélgetés tartalma és az, hogy a gyermek éppen kivel beszél. Ezen túlmenően azonban minden nyelvben vannak olyan szavak, amelyek mintegy magukban hordozzák a lexikai interferencia lehetőségét. Ezek elsősorban a két nyelv hasonló hangzású és azonos jelentésű szavai, amelyekből a kisebb gyermekcsoport kizárólag csak a nem anyanyelvi megfelelőt használja. Fennáll a nem anyanyelvi helyettesítés lehetősége a hasonló vagy azonos hangzású, de a két nyelvben különböző jelentésű szavaknál is. Az anyanyelvi megfelelőhöz képest egyszerűbb hangtani alakokkal rendelkező második nyelvi szavak rendszerint könnyebben beiktatódnak az anyanyelvi beszédbe.

Az anyanyelvét igényesebben beszélő idősebb gyermekcsoport jellegzetes stratégiával védekezik az interferencia „kényszerével“ szemben. Ha nem jut eszébe a megfelelő anyanyelvi szó, nem tér át a második nyelvre, hanem megpróbálja körülírni vagy cselekvéssel („gesztusnyelven“) érzékeltetni az adott jelentést. Ez a stratégia azonban ritkán válik be azoknak a szavaknak az esetében, amelyek a gyermek *nem az anyanyelvén, nem anyanyelvi szituációban* (családon kívüli és az anyától független interakciós helyzetekben) használgyakrabban.

A szavak emlékezeti tárolásával és „előhívásával“ foglalkozó legújabb kutatások két egymásnak ellentmondó hipotézist kockáztatnak meg a jelenség magyarázatára. Az egyik álláspont feltételezi, hogy mindegyik nyelvhez — a másiktól függetlenül — önálló memóriatároló tartozik. Ez azt jelenti, hogy nem lehet közvetlenül megnevezni „valamit“ az anyanyelvünkön, ha azt egy másik nyelven, második nyelvi szituációban sajátítottuk el és kódoltuk. A lexikai interferencia ezek szerint a fordítás rögzítései.

A másik — racionalista hagyományokra visszavezethető — hipotézis viszont abból indul ki, hogy minden nyelvhez közös memóriatároló tartozik. A jelentések tehát csak egyszer kódolódnak — mégpedig a tárgyak, jelenségek első észlelésekor —, és a közös memóriatárolóból a kétnyelvű egyén által elsajátított bármelyik nyelven előhívhatók. Az

anyanyelv tehát más nyelvekkel tetszőlegesen felcserélhető eszköz az észlelési nyomok tárolására és szükség szerinti verbalizálására. A szokáskeveredés e feltételezés értelmében csakis kódolási hibára vezethető vissza.

Jarovinszkij szemmel láthatólag egyik hipotézissel sem rokonszenvez. Nem tagadja, hogy vegyes családokban megvannak a kétnyelvűség objektív és szubjektív feltételei, de úgy látja, hogy ez a családi kétnyelvűség nem mindig jelent egyenértékű nyelvi és kommunikatív kompetenciát. A két nyelv közül az egyik rendszerint dominánssá válik, és a mindennapi használatból lassanként kiszorítja a másikat. A „második nyelvi” interferencia jelensége tehát a szerző szerint nem vezethető vissza sem a fordításban, sem a kódolásban bekövetkező zavarokra, minthogy nem az emlékezeti rendszer sajátosságaival függ össze. Az interferencia elsősorban a dominanciaviszonyok következménye. Minden esetben a kevésbé domináns nyelv használatát érinti, annak kompetenciáját csökkenti. Jarovinszkij szerint a két nyelvet megközelítőleg azonos szinten kell ismerni és használni ahhoz, hogy a második nyelv mindannyiszor „kikapcsolódjék” a tudatunkból, valahányszor csak az anyanyelvünkön szólalunk meg. A „kikapcsolódás” mechanizmusa a beszédbeállítódással magyarázható. Az interferencia tehát a beszédbeállítódás zavara, a dominanciaviszonyok következtében a gyermek a második nyelvet az anyjával való beszédhelyzetekben sem tudja teljes mértékben „kikapcsolni”.

A kétnyelvűségen belüli anyanyelvi és második nyelvi készség tehát szorosan összefügg a kétnyelvűség kialakulási körülményeivel. Nem véletlen, hogy a két gyermekcsoport közül a nagyobbak az első (az apa nyelvterületére átköltöző) családtípusba, a kisebbeké viszont a másodikba (az apa nyelvterületén alakulóba) tartozik. Úgy látszik, az anyanyelvi készség fennmaradásában a vártnál nagyobb a szerepe annak, hogy a gyermek melyik szülő nyelvterületén született.

A szerző a dominanciaviszonyok kialakulásával magyarázza azt a tapasztalatát is, hogy a kevésbé domináns nyelven a szavak jelentésének elsajátítása nem éri el az életkornak megfelelő szintet. Ahhoz, hogy anyanyelvünk minden szava önálló jelentést kapjon, az anyanyelvi helyzetek teljes skálájára volna szükség. Enélkül a jelentések kevés számú kontextushoz kapcsolódnak, a gyermek a szóval mindig csak ugyanabban a kontextusban találkozik, nem jöhet létre a szavak oly szükséges „dekontextualizációja”. A jelentések elmélyítése csak a második nyelven megy végbe,

anyanyelvén a gyermek például nem tud különbséget tenni a beszédhelyzet és kontextus szempontjából összetartozó *kés és vág, kilincs és kulcs, ás és lapát, cérna és gomb* között.

Mindez azt bizonyítja, hogy minden esetben a konkrét dominanciaviszonyok határozzák meg, hogy a két nyelv egyenértékű szavai jelentésben is megfelelnek-e egymásnak, vagy pedig a szavaknak a két nyelvben külön jelentése, más-más érzelmi töltése van. A szerző ezért gyakorlatban használhatatlan, tisztán elméleti jellegű megoldásnak tartja a kétnyelvűségnek a szociolingvisztikában meghonosodott modelljeit. Szerbe 1925-ben a kétnyelvűség két típusát különítette el egymástól. A „*tiszta*” kétnyelvűség e modell szerint akkor alakul ki, ha a két nyelv elsajátítása egymástól jól megkülönböztethető helyzetekben történik, s az egyes beszédhelyzeteken belül a beszélőnek sohasem vagy csak nagyon ritkán kell átkapcsolnia a másik nyelvre. Ilyenkor a nyelvek, mint autonóm rendszerek, elszigetelten tárolódnak és működnek a beszélő tudatában, ezért szinte lehetetlenné válik a fordítás. A modern pszicholingvisztika ezt *mellérendelt kétnyelvűségnek* nevezi (Ervin és Osgood). A „*vegyes*” kétnyelvűség (ami a pszicholingvisztikában az *összetett kétnyelvűségnek* felel meg) ezzel szemben olyan, etnikailag vegyes közösségekben — elsősorban vegyes családokban — alakul ki, ahol a nyelváltás mindennapos. Így az egyik nyelv minden egyes jele közvetlenül kapcsolatba kerül a másik nyelv megfelelő jelével, ami a tolmácsolást minden helyzetben megkönnyíti. Ez a modell azonban épp a kétnyelvűségen belüli dominanciaviszonyokról nem vesz tudomást. Valójában nincs olyan egyén, aki egyértelműen a kétnyelvűség egyik vagy másik típusába tartozna.

Jarovinszkij dominanciamodelleje új megvilágításba helyezi a kétnyelvűség számunkra igen gyakorlati kérdését. Az e modell alapján végzett konkrét vizsgálatok fényében át kell értelmeznünk az anyanyelvhasználat, az anyanyelv megőrzésével kapcsolatos sztereotípiáink egy részét. Úgy tűnik, az anyanyelvi tudatosság önmagában nem ellensúlyozza a második nyelvi környezet dominanciáját. Hiszen Jarovinszkij kizárólag csak olyan, az anyanyelv megőrzésében erősen motivált, felsőfokú végzettségű értelmiségi családokat vizsgált, ahol a másnyelvű szülő is erőfeszítéseket tett a gyermek hátrányos anyanyelvi helyzetének csökkentésére. Arra a kérdésre: miért ragaszkodnak a szülők ahhoz, hogy a gyermek beszélje vagy legalábbis ne felejtse el az anyanyelvét, a mindkét

résről érkező praktikus válaszokon („A nyelvtudás mindig felhasználható az életben”; „Jó, ha a gyermek eredetiben ismerkedik anyanyelvi kultúrájával” stb.) túl az anya rendszerint érzelmi motívumokra hivatkozott („Hogy megértsen engem”; „Mert én X anyanyelvű vagyok”; „Hogy közelebb álljon hozzám”), és ezzel az érzelmi motívummal rendszerint az apa is azonosult („A gyermeknek ismernie kell anyanyelvét, hiszen X az anyja”). A család társadalmi és területi mobilitása, a gyermek születési helye, illetve a testvérsorban elfoglalt helye, a napköziben, óvodában szerzett nyelvi tapasztalat azonban mind olyan tényezőnek bizonyultak, amelyek minden pozitív motívumnál döntőbb módon befolyásolják az anyanyelv megőrzésének esélyeit az etnikailag vegyes családokban. **A. J.**

ANYASÁG — SZERETET NÉLKÜL? (Le Nouvel Observateur, 1980. 812.)

Mintegy húsz év óta bizonygatják a történészek, hogy a történelem folyamán az érzelmek is alakulnak. Az anyai szeretet sem az az öröktől adott és mindig, mindenkor működő alapösztön, amelynek még Freud is tartotta! Így vélekedik, s felfogásának a modern történetírás teljes kellékárával szerez érvényt, Elisabeth Badinter, akinek a francia Flammarion kiadónál nemrég megjelent munkája (*L'Amour en plus*) a szakkörökön kívül eső, szélesebb olvasótáborban általános meglepetést keltett. „Az anyai érzés története érdekelt. Nem »a szívem szavára« hallgatva írtam meg könyvemmel! Nem a személyes tapasztalataimat írtam le, hanem egy hosszadalmas és módszeres munka eredményét — válaszolja a filozófia doktora és három gyermek anyja, Badinter asszony Frédéric Ferney-nek arra a kérdésére, hogy jó anyának tartja-e magát. — A jó anya egy a sok valóság közül.”

Elisabeth Badinter a nő személyes történetében és a történelemben keresi annak okát, hogy miért az adott kultúra, a gazdasági tényezők és az értékrend függvénye a gyermek iránti ragaszkodás magas vagy alacsony foka egy-egy társadalomban. A fennmaradt adatok szerint a XVI. században Franciaországban már „bureau de nourrice”, dajkahivatal működött; feltehető, hogy keveseket érintő, arisztokrata szokásról van szó. A XVI. században az anyák többsége még maga szoptatja gyermekét, s ezt, valamint általában a testi szeretet bensőséges örömeit az egyház el is ítéli. A következő században — ezért-e, vagy egyéb okokért? — három-négy nemzedék alatt tömegméretekben terjed el — persze, csak

az egyre népesebb városokban, mert falun az anyák továbbra is maguk táplálják és nevelik gyermekeiket — az a gyakorlat, hogy az újszülöttet távoli vidékre küldik dajkaságba. A XVII—XVIII. században az anyát sem tisztelet, sem kímélet nem illeti. Anyának lenni jobbik esetben banális, rosszabb esetben közönséges dolog. Megbecsülés csakis a férfit, a családapat övezi, az asszonynak egyetlen erénye lehet: az engedelmesség; a szülés kinja a bűnbeesésből eredő természetes velejárója a női sorsnak. Még a családon belüli szeretet parancsa sem jelent gyöngédséget, sem pedig harmóniát, akár lelki, akár testi értelemben. Edward Shorter meggyőzően kimutatta, hogy a nép, a kisemberek körében semmivel sem különb a helyzet, talán még valamivel rosszabb is. Ugyanaz a parasztember, akinek semmi sem drága, ha a tehénét kell megmentenie, a végsőkig habozik, hívasson-e orvost haldokló felesége betegágyához. A gyermekhalandósággal csak a nők halandósága vetekedeti; s ami ezzel összefügg: a XVII—XVIII. század Franciaországában 45⁰/₀-ról 90⁰/₀-ra emelkedett azoknak a férfiaknak az aránya, akik özvegysegük első évének letelte előtt új házasságot kötöttek. Ez volt az ésszerű; a szerelemnek amúgy sem tulajdonítottak semmiféle társadalmi vagy erkölcsi értéket. Hogyan is építettek volna ilyen ingatag alapokra olyan komoly intézményt, mint a házasság, amelyben a testi fenytést magában foglaló kényszerig menő szigor a feleség (anya) és a gyermek közös sorsa volt. „Ebbe a közegbe kell elhelyezni az egykori anyai érzést” — szögezi le Elisabeth Badinter.

A XVII. századbeli család — bár különbözik a középkortól — nem ismeri gyermek és szülő bizalmas bensőségét. Elsősorban a gyermek maga a Rossz: tökéletlen lény, akit ugyancsak terhel az eredendő bűn súlya. Nyoma sincs e felfogásban annak az ártatlanságnak, amellyel a modern kor ruházta fel a gyermeket — Freudig. Badinter de Berulle biborost idézi: „A gyermeki állapot a halál után a legonosabb és legaljasabb állapota az emberi természetnek.” A szülőket arra intik, hogy legyenek ridegek, megingathatatlanok. Nevelni kell, vagyis helyrehozni azt, ami eleve torz, hibás. Descartes-tal elérkezik aztán az az idő, amikor a gyermek válik az *erreur*, a tévedés hordozójává; nemcsak ítélőképessége nincsen, hanem az elítéletet dajkája tevével szívja magába... Figyelem! Descartes dajkát mond, nem édesanyát!

1780-ban Lenoir párizsi rendőrfőnök jelentést ír: a francia fővárosban született huszonegyezer gyermek közül nem

egész ezret szoptat az anyja, további ezret dajka táplál a szülői házban, a fennmaradó tizenkilencezer lelencsorban sínylődik vidéki dajkánál. Egy korabeli moralista felrója az előkelőségeknek — a többiek életformáját, szokásait nem ismervén —, hogy szakácsot vagy lakájt nagy körültekintéssel alkalmaznak, de gyermeküket rábizzák bármely jöttmentre. A piacokon, vásárokon voltak találhatóak azok az asszonyok (recomanderesses), akik a csecsemőket elhelyezték vidéki dajkáknál. Minthogy irástudatlanok voltak, nem hagyták meg a szülőknél a dajka címét. Az újszülöttet többnyire egynapos korában megkeresztelték, ezután következett „a nagy utazás” elképzelhetetlen körülmények között. Ha ezt túlélte a kisgyermek, jobbik esetben tejtestvérével osztozott dajkája emlőjén. Többnyire azonban olyan főzetten nevelkedett, amely megrágott kenyérből (!), örölt gesztenyéből és borból állt. Könnyű a dajkák fölött pálcát törni, mindenki ezt teszi: moralisták, történészek vagy orvosok, akiknek alkalmuk volt ilyen gyermekeket közelről látni. De a dajkák szegények voltak — figyelmeztet Elisabeth Badinter —, olyan szegények, hogy azt ma el sem tudjuk képzelni. Meglepőbbnek, felháborítóbbnak az anyák magatartását tekintni, azokét, akik három-négy évig semmit sem tudtak a gyermekükről, azt sem, hogy él-e még. A halálózi arány egyenesen döbbenetes volt. Egyesek hajlamosak éppen a gyermekhalandósággal magyarázni a szülők magatartását; minthogy csak minden második gyermek érte meg az öt éves kort, a szülők érzéketlensége a védekezés egyik formája is lehetett. Badinter véleménye más. Megfogdítja az okozatiságot: „Részben a szülők magatartása magyarázza a gyermekhalandóság magas arányát.” Lebrun kutatásai igazolják, hogy a gyermek elvesztését közönséges balesetnek fogták fel, amelyet helyrehoz majd a következő gyermek megszületése. „Ha még egy Montaigne is így számol be a korabeli családi életnek erről a vonatkozásáról: „Két vagy három gyermekemet vesztettem el dajkaságban, nem minden bánkodás nélkül, de nem is különösebb gyötrelmemre” — fogalmat alkothatunk arról, milyen szerepet tölthetett be a gyermek az *Esszék* szerzőjénél jóval szegényesebb lelki kultúrájú szülők érzelmevilágában.

Az adatok szerint a XVI. század teológusai még a gyermek kényeztetéséért feddik meg az anyát, a XVIII. században már kötelességük elhanyagolását vetik a szemükre. Mi történt kétszáz év alatt? Lezajlott a nőemancipáció első hulláma. Angliáról és Franciaországról van szó elsősorban, ott is mindenekelőtt

az arisztokráciáról, majd az előkelőket majmoló módosabb polgárságról. Azoknak az asszonyoknak, akik egzisztenciális okokból arra kényszerültek, hogy munkát vállaljanak, nem volt más választásuk, mint hogy gyermekük gondozását idegenekre bizzák. A „neveléses kényeskedők”, a „tudós nők”, akiket olyan epésen gúnyol Molière, a feminizmus első győztesei voltak. A hadjárat vesztesei elsősorban a gyermekek. A léha nagyvilági hölgyek a kor értékrendjéhez igazodtak, amikor siettek megszabadulni gyermekeiktől; volt olyan bátor vagy olyan ostobán őszinte nő is, aki egyszerűen megvallotta, hogy a terhesség, a sivalkodó kisbaba untaja, fárasztja, házását zavarja; a tényleges feministák, Badinter szerint, nem ezek voltak, hanem a filozófus nők, akiket tudásuk, műveltségük megszerzésében, illetve érvényesítésében gátolt a gyermekáldás, s éppúgy nem akarták magukat feláldozni az egyébként is leértékelt anyaság oltárán, mint ahogy a férfiak sem érezték kötelességüknek, hogy karrierjük, hivatásuk rovására ápolják a bensőséges családi életet. Vajon Rousseau felelős azért, hogy élettársa, Thérèse lemondott a gyermekeiről (lelencházba adta őket)? — kíváncsiskodik az Elisabeth Badinter faggató riporter. A válasz árnyalt: „Határozottan szembeszállok egy elterjedt feminista értelmezéssel, amely kizárólag a férfiakat teszi felelőssé a gyermek elhagyásáért. Nem minden nő kényszerült engedelmeskedni holmi vadállatnak, aki megkövetelte tőle, hogy áldozza fel anyai szeretetét. Rousseau Thérèse véleménye ellenére, de Thérèse beletörődésével hagyta sorukra gyermekeit. Igazságosabb a szülők cinkosságát megállapítani. A gyermekek eltávolításának gyakorlatát az erkölcsi vagy a társadalmi ideológia nem ítélte el.”

Hogyan vált a XIX. században az anyai szeretet mitizált értéké? Badinter szerint nem emberbaráti okokból. A XVIII. század végére a filozófusok és a közgazdászok hatására egy új veszély tudatosul: a kihalás. Új tudomány születik, a demográfia, s vele együtt az a tartós felfogás, hogy minél népesebb egy állam, annál több kéz dolgozik békében, és ragad fegyvert háborúban. A gyermek most már nem csupán nyűg rövid távon, hanem hasznot hozó termelőerő hosszú távon. XVI. Lajos minisztere, Turgot megalapítja az első bábaiskolát, az első állatorvosképzőt, és támogatja a mezőgazdaságot. A mennyiség, a munka, a termelés tőkés ideológiája létrehoz egy új emberszemléletet. Szaporodni kell, nem pedig légy módjára pusztulni: ez az új államrezon! Ennél a haszonelvű natalizmusnál lelkesítőbb

vonzóbb volt a Fény Századának fő eszméje, az egyenlőség és a boldogság új filozófiája. A szabadság szele fújdogált Európa fölött, bár az egyenlőséget nem terjesztették ki minden emberi lényre, a nőkre s a gyermekekre is. Kialakult a modern értelemben vett polgári család, s benne a nő átalakult a szerény és odaadó lényvé, akire az otthon, a házi tűzhely őrzőjének bensőséges szerepe hárul. Megnő az érzelmek értéke, a szerelmi házasság nem tűnik többé aberációknak. Két új fogalom, a nemzet és a nagybetűs Természet nevében a nő a családayai erények gyakorlásának mértékében válik a társadalom megbecsült tagjává. Az 1800-as évek elejétől a dajkaságba adott gyermekek száma rohamosan csökken, javulnak a higiéniai viszonyok, a házi orvos a polgári család intézményesült szereplőjévé válik. Ugyanaz a Rousseau, aki saját gyermekeit lencsházba vitte, „feltalálja” a kisgyermek mindennapi fürdőjét, és az *Emile*-ben kidolgozza az eszményi anyamodellt. Elképzelésében a nő a férfi kiegészítője, gyenge és gyöngéd, passzív és engedelmes lény, akinek számára az a legfőbb — az egyetlen legitim — boldogság, hogy feláldozza magát családjáért. Nem véletlen, hogy éppen Bonaparte lett Rousseau legtanulmányosabb olvasója: a *Code Napoléon* törvényerőre emeli az *Emile*-ben megfogalmazott elvárásokat. A nő, az anya felelősségétől a felelősségre vonhatóságáig terjedő távollágot százötven évvel később Freud hidalta át. A mélylélektan az anyát teszi felelőssé a gyermek (első életéveiben) kialakuló tudattalanjáért. Ha a gyermeknek „problémái vannak”, az anya vonuljon analízisbe. Még mindig csak ő, Lacanék, a francia freudista iskola az apának tulajdonítja a szó, a törvény, a külvilág képviselését. Az angol Winnicot szerint az anya feladata az, hogy közvetítsen a gyermek és az apa között. Ez így hierarchikusan „rendezett” kapcsolat, s nem vet számot azzal a valósággal, amely számos új vonással gazdagodott. Alakulóban van a nemek hagyományos kapcsolata; a nő társadalmi státusa, önmagáról kialakított képe sem a régi többé. A szülői szerep társadalmiasulásában kiemelt jelentőséget kap az a tény, hogy szülőknek — anyának vagy apának — lenni tudatos funkcióvállalás, amely alapvetően különbözik az állatvilág spontán szaporodásának pusztán biológiai meghatározottságától, és amelyet az anya vagy az apa élet- eszményének, érzelmi kultúrájának és egész sor más tényezőnek függvényében gyakorol, követve vagy módosítva az öröklött normákat, esetleg gyökeresen szakítva velük.

Sz. J.

KINEK ÍR, MIT OLVAS SAUL BELLOW? (Secolul 20, 1979. 11—12.)

Mivel kezdi egy (kelet)európai világ-irodalmi folyóirat munkatársa az interjúját Saul Bellow-val? A gyökerekkel. Antoaneta Ralian kérdése nem éri váratlanul a Nobel-díjas amerikai író: „Erre a kérdésre gyakran válaszolom, hogy gyökereim helyett rozsdás drójtaim vannak.” De már ezt megelőzőleg leszögezi, hogy az amerikaiak feltételezett gyökértelenségének, számos hátrány mellett, az az előnye, hogy forrása az egyéni szabadságnak, és megív — a gyökérzet elvesztésétől: „szüleim európaiak voltak, és emlékszem [...] gyökérvesztésük roppant gyötrelmes volt. Néha arra gondolok, milyen nehéz megőrizni a kötelekeket egy olyan városban, mint Chicago, ahol időről időre lebontanak egy városrészt.”

Arra a kérdésre, hogy beszélhetünk-e napjainkban az irodalom válságáról, vagy inkább a remekmű válságáról van szó a századelőhöz képest, Saul Bellow így válaszol: „Századunk első évtizedeiben valóban születtek remekművek. Amilyen nagyszabásúak voltak, mintha az lett volna a szándékuk, hogy lezárják az irodalmat, pecsétet nyomjanak rá, és ellássák a »Vége« feliratú címkével. Az írók érezték, hogy abba az irányba nem lehet tovább haladni. Az amerikaiak, akik kevésbé tisztelik a hagyományt és a kulturális figyelemzavarokat tartalmazó feliratokat, nagyobb szabadságot engedtek meg maguknak, mint a történelemtől áthatott és a végállomások tiszteletére nevelt európaiak. Az amerikaiak mindig is úgy viselkedtek, mintha rájuk nem vonatkoznának a szabályok, bár bizonyos okokból nekünk is voltak konformistáink. De még a nonkonformistáink is némiképp konformistáknak bizonyulnak. A veszély, nálunk és bárhol, az, hogy egyre feljebb srófolva a magaskultúra szintjét, oda jutunk, hogy azt a megszokott jelentést károsítjuk, amelyet az ember az életnek tulajdonít, az elemi és örök élettapasztalat értelmét, amelyet nem szabad elveszítenünk. Az intellektus nem igazán az, ha elidegenít az élet értelmétől. A világ minden országának van már tekintélyes értelmisége, a költők és a regényírók meg abba a hibába esnek, hogy műveiket úgy írják, mint ennek az elitnek szánt áldozatot. Képzettségük jogán az írók valóban közérjük tartoznak. Ismerni kell ennek az értelmiségnek a jellegzetességeit, de végzetes tévedés lenne ennek a mind kifinomultabb és ritkultabb, gyorsan változó magaskultúrájának a bilincseit magunkra vennünk.

Élenjáró képviselői emberi szempontból nem mindig a legjobbak közülünk. Ami az irodalom társadalmi szerepét vagy a művészeknek azt a feladatát illeti, hogy befolyásolja, nevelje, tudatosítsa a tömegeket, Bellow meglehetősen óvatos: „Mert veszedelmesnek tartom egy költeményre vagy regényre nézve, hogy szándékai legyenek velünk. A művészeknek ki kell mondania az egész igazságot, amelyet képes felfedezni és bemutatni.”

Saul Bellow csodálja Kafkát, tiszteli Camus-t, de sohasem olvassa őket olyan szenvedéllyel, mint Tolsztojt, Dosztojevskijt vagy akár James Joyce-ot. Hevesen tiltakozik az ellen, hogy népszerűségét szexregényeknek köszönhetné: „Könyveimben az erotika esetleges és periferikus. Semmi sem található bennük azokból a kihívó és már-már kötelező szexuális jelenetekből, amelyek a legtöbb mai amerikai és európai regényben fellelhetők.” Arra a kérdésre pedig, hogy „Kinek ír ön, mister Bellow?”, megállapítja, hogy olvasóinak többsége egy új értelmiségi kategóriából kerül ki, amely az elmúlt harminc évben jelent meg az Egyesült Államokban és más országokban: „Ezt nem büszkén és nem is reménykedve említem, csak éppen megállapítom a létezését, mint azt a tény is, hogy jelentékeny befolyást gyakorol a művészetre és az irodalomra, s ez a hatás nem egészen üdvös. Ez az új értelmiségi elit arra törekszik, hogy kialakítsa a maga saját világát, és bizonyos elképzelései vannak arról, milyen ennek a világnak a hatékony ábrázolása. Jobban érdeklő az értekezés és a magyarázat, mint az elbeszélés (narráció) és a drámaiság. És elvárja, hogy eszméit megfelelő formában, vagyis némileg bonyolultan fogalmazzzák meg.”

„Azt kérdi tőlem — kezdi egy másik választát Bellow —, miért »intellektualizálok«, és miért teszem át szellemi síkra regényeimben a tapasztalást. Több magyarázat is lehetséges. Az egyik az lenne, hogy észre sem vettem, és lám, rákaptam egy kellemetlen szokásra. A másik az, hogy ha csak a közvetlen élettényekkel foglalkoznék, előzőleg léteznie kellene valamilyen konszenusnak az emberek között a tények értelmezése tekintetében. De remélhetjük-e, hogy mindenki megbízható módon értelmezi az »életfolyamatot«? Másfelől: nem is hiszem, hogy olyan nagyon »intellektualizálnék«. Inkább »stilizálok« az élettapasztalatot, amit össze lehet tévesztetni azzal, amit ön »intellektualizálás«-nak nevez. Olykor meg egyszerűen szórakozni akarok. Például a *Herzogban*; azt lehetne hinni, hogy »intellektualizálok«, holott csupán nevetségessé teszem az entellektüeleket és hasznosíthatatlan

eszmétárukat, amellyel a kritikus pillanatokban nem mennek semmire.” Sz. J.

AZ IRODALOM KÖZÉRZETE (Élet és Irodalom, 1980. 32.)

A szombathelyi *Életünkben* indult, főképpen azonban a budapesti hetilapban kibontakozott vita a fiatal irodalomról, a legfiatalabb írók helyzetéről általánosabb s még időszerűbb, halaszthatatlan kérdésekre is ráirányította a figyelmet. Csoóri Sándor cikke *A panaszos hangról* kertelés nélkül nevezi nevükön a jelenégeket, s ha a kimondás kényszerétől hajtva sarkítottan fogalmaz is, problémafelvetéséből az egész irodalom, az egész közösség csak nyerhet. Az elkötelezettséget kifejezés-, sőt életformának tekintő költő és esszéíró az ötvenes évek hivatalosan kárhoztatott „irodalmi pesszimizmusával” szembesíti a divatba jött, „az igazmondás tartozéká”-nak tekintett jelenkori kiábrándultságot. „A meglágyult forradalmiság az idők múltával roppant nagyvonalú lett: be-aranyozott nyelven akár undorodhatunk is! Karunkon ringathatunk mocsarakat, fertőzött földrészeket, mint Juhász és a nagyarányúságtól elfogadhatók, sőt lenyűgözők is leszünk!” A „panaszos hang” helyett a számonkérő hangot várja el az íróktól, épp annak alapján, amit például a közelmúlt legviszhangosabb művei, így Galgóczi és Hajnóczy kisregényei, Csúrka drámái, Fekete Gyula publicisztikai állásfoglalásai, Moldova György szociográfiái (legutóbb *A szent tehén*) feltarták. „Mi mást lep le az olvasók szemérmetlen mohósága — állítja szenvedélyesen Csoóri —, mint azt, hogy a társadalmi igazságok iránti szomjúság ott tart napjainkban, ahol a szexualitás homályban tartott képzetei és ingerei lappanganak: már az is kielégülés, ha beszélhetünk rótuk!” Csoóri Sándor nem azt kifogásolja, hogy az írók beszélnek a gondokról, ellenkezőleg, sürgeti, hogy érvényt is lehessen szerezni a felismert igazságoknak. „Hisz aki nem gyakorolhatja a mindennapi, értelmes igazmondást, fokozatosan rákényszerül arra, hogy a nyilvánvaló igazságokat is kikerülje. Ezzel kiöli magából a közösségi élet, a közösségi érzés, a közösségi vállalkozás minden csíráját s törvényszerűen elkerülődik. A magára maradó ember pedig kizárólag saját önzése, alkalmazkodása, kiegyezései révén jut előre. Ez az a pillanat, amikor elkezd morzszálódni a társadalom, és széthullik egyedeire. Hazudok, csalog, ügyeskedem, álarcot öltök, legyintek s a jövőmet semmiképp se egy közösen jóváhagyott elképzeléshez igazítom, hanem

a magaméhoz.“ Csőri figyelmeztet rá, hogy a gazdasági eredmények nem váltottak át maguktól nemzeti értékekké.

Az egyén, a nemzet és a nemzeti irodalom önazonossága nélkülözhetetlen. Csőri a XX. századi magyar klasszikusokkal példázza, hogyan véli egyeztethetőnek kifogásait „a panaszos hang”-gal szemben s az önazonosság igényét — például Ady, József Attila és kortársaik életművében: „Íródik-e könyv, szerkesztődik-e folyóirat, amely az igazság raktárra való termelésén túl megvillant valami egyebet is? Erőt, kedvet, részegségig fokozódó vallomás-vágyat. Valamit, ami emberfölötti vagy ember alatti, de a lélek belső végtelenjéből szakad ki. Ady, József Attila, Móricz, Németh László vagy Szabó Lőrinc azért adnak nekünk személyes ajándékot, mert a társadalom kínálta keretből kitörve mindig az emberi lét magasából nézték a társadalmat. Panaszkodásuk így nem pusztán panasz volt, hanem lét-szemlélet. Bizakodásuk sem leegyszerűsített bizakodás, hanem az ember üdvösség-kérésének a föltétele.”

K. L.

REGÉNY KORDA SÁNDORRÓL (The Times Literary Supplement, 1980. április 25.)

Nemrég jelent meg Angliában Michael Korda *Charmed Lives. A Family Romance* (Büvös életek. Egy család krónikája) című regénye, melynek központi alakja Korda Sándor, a neves filmrendező. A mű szerzőjét rokoni szálak fűzik a filmezés e nagy alakjához, akinek színes, megpróbáltatásokban és sikerekben gazdag életét megrajzolta. A kritikus, a szintén magyar származású George Mikes, Mikes György, az életrajzra támaszkodva a nagy életút főbb állomásait ismerteti-idezi, s írásában olykor személyes emlékei is helyet kapnak.

Az angol nyelvet különös hangsúllyal beszélő Alexander Kordát, eredeti nevén Korda Sándort, a mindig elégedetlen, újat kereső, tehetséges rendezőt éles elméje, egyéniségének varázsa tette legendás hírűvé. Sokan önzőnek, önközpontúnak ismerték, de testvérei és régi magyar cimborái társaságában felszabadult és vidám is tudott lenni.

Egy kis magyar faluban született, Túrkevéen, 1893-ban. Újságíró, majd egy budapesti filmfolyóirat szerkesztője lett. Tervei megvalósításához Magyarországot hamarosan szűknek kezdi érezni, s ezért Párizsba megy. Első világhódító kísérlete csődöt mond, haza kell térnie — közadakozásból gyűjtött pénzen. Budapesten a híres, befutott Bíró Lajos ad

neki állást az első magyar mozgóképtársulatnál. Ekkor kötnek életre szülő barátságot, amit az is bizonyít, hogy Korda, évekkel később, Bíró-t kéri meg a *VIII. Henrik magánélete* és sok más filmje forgatókönyvének megírására.

Az első világháború kitörésekor felmentik a katonai szolgálat alól, s így folytathatja munkáját. Néhány eléggé kezdetleges magyar hazafias filmet rendezett, melyeket a későbbi munkák bevezetőjének tekintett.

Lelkes híveként a baloldalnak, a magyar filmgyártás egyik vezéralakja lett a Tanácsköztársaság idején. Annak bukása után ő is a fehérterror áldozatává vált volna, ha felesége, a robbanó temperamentumú színésznő, Korda Mária nem harcolja ki személyesen Horthy Miklóstól férje szabadlábra helyezését. Bécsbe, Berlinbe, majd Hollywoodba mentek, ahol Mária hírneve állandóan nőtt, míg Kordát csak néhány jelentéktelen film rendezésével bízták meg. A hangosfilm megjelenésekor az irigyelt és népszerű csillagból hirtelen elfelejtett színésznő lett, s bár illogikusan, de nagyon természetesen férjét hibáztatta ezért a változásért, ami az addig is nehéz házasságot lehetetlenné tette.

Korda, a közönségesnek és műveletlennek talált Hollywoodot elhagyva, újra Párizsban próbál szerencsét, ahol Marcel Pagnol őt bízta meg a *Marius* rendezésével. A film sikerének köszönhetően a Paramount brit fiókvállalatának vezetésére Londonba hívták. Ekkor kezdődik Korda igazi karrierje. Mivel mindig szeretett magyarokkal dolgozni, a *Service for Ladies* (Szolgálat hölgyeknek) című film készítésekor díszlettervezőnek Korda Vincét, társrendezőnek másik öccsét, Zoltánt, szövegkönyvírónak Bíró Lajost hívták meg. A főszerepet egy ugyancsak magyar származású ifjú alakította, Steiner László, aki Leslie Howardra változtatta nevét. Korda elérkezettnek látta az időt „nagy” filmje megalkotásához, de tudta, hogy ehhez egy igazi angol témát kell találnia, olyat, mely a humort sem mellőzi. Charles Laughton, akinek nevét az Atlanti-óceán mindkét partján jól ismerték, egy napon azt mondta neki, hogy ál-szakállal nagyon hasonlít VIII. Henrikhez.

VIII. Henrik magánélete című filmjével Korda Sándor világszerte ismertté vált. Churchill-lel és Brendon Backennel, Beaverbookkal és Somerset Maughammal ekkor kötött meleg és tartós barátságot. Győztesként térhetett vissza Hollywoodba, ahonnan négy évvel korábban mélyen megsértve, megalázza és keserű kétségbeeséssel távozott. Híres embernek lenni a világban egyet jelentett,

nagynak lenni Hollywoodban — abban az időben — egészen mást. Tagja lett a művészek egyesületének — anélkül, hogy egy pennyt is fizetett volna. Mi több, a Denham stúdió vezetőjének is kinevezték; ezt csupán hajsza! választotta el attól, hogy Hollywood angol megfelelőjévé váljon.

Egyik híres film a másikat követte; H. G. Wells *Amikor az üstökös eljön* és a *Vörös Pimpernel* című műveit vitte filmre; Merle Oberonnal, második feleségével megkezdtek *A bagdadi tolvaj* filmezését is, de csak a háború kitörése után tudták befejezni Hollywoodban. *A Lady Hamilton*, Vivien Leigh-vel és Laurence Olivier-vel a főszerepben, meghódította Amerikát és egész Európát. Ez volt az első angol film, melyet a

Szovjetunióban (Sztálin korában) is mindenfelé vetítettek.

A második világháború idején az amerikai fasiszták tevékenységét Korda New York-i irodájából kísérte szemmel a brit titkosszolgálat. Ezért és más szolgálataiért 1942-ben lovagrendet kapott, az elsőt a filmgyártás történetében.

George Mikes, Korda Sándor személyes ismerőse a TLS számára írt cikkében, a könyvet elismeréssel fogadja. Hibájául rója fel azonban az életrajzíróknak, hogy Korda Sándor harmadik feleségének, Alexa Boyeunnak a megjelenésétől kezdve az események megjelenítése veszít hiteléből. Michael Korda ezen a ponton „elbizonytalanodik, zavarba jön, és azt az érzést kelti az olvasóban, mintha nem lenne őszinte.“ **M. M.**

Nagy Albert rajza